

Morgen zal het anders zijn!

Een antropologische kijk op onderwijs

Bram Stokroos

Inleiding

Elke samenleving probeert haar jeugdigen door opvoeding en onderwijs zo goed mogelijk voor te bereiden op de wereld van morgen. Onderwijs raakt elk individu en de samenleving als geheel. Onderwijs is toekomstgericht. Morgen is de waarheid anders. Daarom zal onderwijs morgen anders zijn!

Onderwijs is een fundamentele component van ons cultuurpatroon. Veranderingen daarin hangen nauw samen met veranderende visies op mens en samenleving. Onderwijs verandert als de tijdgeest kantelt. Onderwijs volgt richtingbepalende trends in de samenleving, maar dan wel met vertraging.

Ons onderwijs staat op een tweesprong: óf het huidige onderwijsbestel wordt opgelapt opdat het nog een poosje mee kan, óf er wordt nagedacht over een onderwijsconceptie, die perspectief biedt voor de komende decennia. Vandaar deze ordening van gedachten, in de hoop een antwoord te vinden op vragen als onderwijs: waarom; waartoe; hoe en wat?

Onderwijs: waarom?

Alle samenlevingen van de mensheid bereiden hun jeugdigen door opvoeding en onderwijs voor op de wereld van morgen. Opvoeding en onderwijs zijn universele fenomenen. Zij vormen de schering en inslag van het enculturatieproces, waarmee een samenleving haar culturele kernwaarden en de daaruit afgeleide normen voor gedrag, handelen, denken en doen, implanteert in hoofden

Bram Stokroos is oud-rector van de Rijksscholengemeenschap Winkler Prins te Veendam. In 1998 promoveerde hij aan de Rijksuniversiteit Groningen op de dissertatie *Transformatieprocessen en Onderwijsconcepties*.

Correspondentieadres: Dr. W.H. Stokroos, Oranjepark 9, 9645 NT, Veendam. E-mail: w.h.stokroos@planet.nl.

en harten van elke komende generatie. Enculturatie is een proces van ingroeien, hechten en verinnerlijken van elke nieuwe generatie aan het cultuurpatroon van de samenleving, waarvan men deel uitmaakt. In het enculturatieproces kunnen vier aspecten worden onderscheiden: identificatie, allocatie, integratie en innovatie. Onderwijs is in elk van deze aspecten functievervullend. Daaraan ontleent onderwijs zijn bestaansrecht.

Bij de identificatieve functie staat, naast het verinnerlijken van cultureel bepaald denken en doen, de begeleiding van jeugdigen naar volwassenheid centraal, terwijl de allocatieve functie zich richt op het aanbrengen van kennis, begrip en inzicht, kunde en vaardigheden ter voorbereiding op deelname aan het arbeidsproces. De integratieve functie is gericht op het bevorderen van cohesie in de samenleving, verkleining van tegenstellingen, bevorderen van de evenwaardigheid der ongelijken en het stimuleren van gevoelens van eensgezindheid. De innovatieve functie, ten slotte, dient in te spelen op te verwachten veranderingen en vernieuwingen.

In alle samenlevingen vervult onderwijs deze vier functies, maar niet altijd met eenzelfde mate van accentuering. De ene samenleving kent aan een bepaalde onderwijsfunctie meer belang en daarmee meer gewicht toe dan aan een andere. Aangezien het onderwijs naar tijdsduur, financiële mogelijkheden en menskracht beperkingen kent, fungeren de onderwijsfuncties als een stelsel van 'communicerende vaten'. Als gevolg daarvan ontwikkelt zich binnen het stelsel van onderwijsfuncties een zekere hiërarchie.

Onderwijs existeert niet in een cultureel vacuüm, maar is hecht verbonden met culturele kernwaarden, die het fundament vormen van een cultureel bepaalde perceptie van de werkelijkheid, van een cultuurpatroon. Culturele kernwaarden zijn de synthese van historisch gegroeide mens-, maatschappij- en wereldbeschouwingen, filosofische ideeënstelsels en religieuze opvattingen, en fungeren als bouwstenen voor levensstijl en levenshouding van een samenleving en haar individuele leden. Verschillen in culturele kernwaarden vormen de basis voor de culturele verscheidenheid van de mensheid. Kortom, in elke samenleving wordt de onderwijsconceptie gevoed vanuit twee bronnen: de cultureel bepaalde hiërarchische opbouw van onderwijsfuncties en de culturele kernwaarden van de betreffende samenleving. Waar beide bronnen samenvloeien, wordt de samenhang tussen onderwijs en de cultuur waarin deze onderwijsconceptie is ontstaan en zich heeft ontwikkeld, zichtbaar in onderwijs als een cultuurcomponent.

Onderwijs: waartoe?

De vraag *Onderwijs: waartoe?* is gebaat bij een summiere terugblik op en plaatsbepaling van het huidige onderwijs, een schets van het krachtenveld waarin het toekomstige onderwijs zal moeten functioneren, en een verkenning van aard en inhoud van de onderwijsfuncties ten behoeve van een samenleving, waarvan de contouren al zichtbaar zijn.

Terugblik

Na de Tweede Wereldoorlog bleef het standenonderwijs met schooltypen als hbs, ulo, ambachtschool en huishoudschool bestaan. In de zesde klas van de lagere school bepaalde de bovenmeester voor zijn leerlingen het type vervolgonderwijs. De rij bij het raam ging naar de hbs, de middelste rij naar de ulo, en de rij bij de deur naar de ambachtschool of huishoudschool. Maar er waren voorboden voor verandering. Onder de oppervlakte woedde een culturele veenbrand. Conflict daagde harmonie uit; de jeugd manifesteerde zich; en commercialisering van de samenleving lonkte. De roep om een nieuwe onderwijsconceptie werd luider.

Toen rond 1965 de veenbrand aan de oppervlakte kwam, werd de breuklijn met het verleden zichtbaar. In een golf van democratisering, liberalisering en emancipatie kreeg in 1968 de Mammoetwet, met vwo, havo, mavo en lbo, zijn beslag. De achterliggende visie op onderwijs werd echter al vrij snel bekritiseerd onder invloed van de gelijkheidsideologie: onderwijs als breekijzer voor maatschappelijke verlangens van spreiding van kennis, inkomen en macht. Niet de genen, maar het milieu waren bepalend, en de samenleving moest maakbaar worden. Kleuter- en lagere scholen fuseerden tot basisscholen, en de middenschool beloofde gelijke kansen en uitstel van de beroepskeuze.

Oliecrises, conjuncturele baisses en het doemscenario van de Club van Rome bevorderden rond 1975 een maatschappelijke grauwsliuier. Onbezonnen bezuinigingen in het onderwijs werkten demotiverend. De jeugd verschool zich in de disco. De Mammoetwet kristalliseerde zich langzaam uit in determinatie in de brugperiode, individualisering in de bovenbouw door middel van een vakkenpakketkeuze en in schaalvergroting door externe democratisering. Het hoger onderwijs werd gereorganiseerd. Onderwijs werd van ivoren toren tot glazen huis.

In de tachtiger jaren slopen post-industrialisme en computertechnologie de samenleving binnen. Economische groei ging hand in hand met nieuwe zakelijkheid. Kennis werd weer macht, kwaliteit en selectie een noodzaak. De gelijkheidsideologie boette aan kracht in. Decentralisatie en deregulering deden hun intrede. Cultureel pluralisme manifesteerde zich. Leerlingen en studenten werden onderwijsconsumenten. Ouders eisten een zo hoog mogelijke opleiding voor een dalend kindertal. Toenemende emotionele instabiliteit van jongeren vroeg nieuwe vormen van begeleiding naar volwassenheid. De brugperiode als determinatiemethode, werd ingeruild voor de Citotoets en het advies van de basisschool. Basisvorming en studiehuis deden hun intrede. Om het LBO te ontdoen van het imago van restonderwijs, werd het VMBO gecreëerd. Bedrijfseconomische overwegingen verdrongen onderwijskundige inzichten. Rendementsverhoging en schaalvergroting zouden financiële voordelen brengen; massificatie van het onderwijs was het gevolg. Onlangs vonden enkele cosmetische aanpassingen plaats in het studiehuis. Het hoger onderwijs werd opnieuw ingericht en de basisvorming werd verlaten.

Plaatsbepaling

Onderwijs is de expressie van de cultuur waarin het is ontstaan en zich heeft ontwikkeld. Onze onderwijsconceptie is verankerd in de culturele kernwaarden van de westerse wereld. Deze westerse waarden wortelen in de antieke wereld. Het Griekse driemanschap, Plato, Socrates en Aristoteles, legde de grondslag. In de feodale, strikt hiërarchische samenleving van de vroege Europese middeleeuwen, werd aan het christendom een onaantastbare geldigheid toegekend.

Rond het jaar 1000 intensiverde het cultuurcontact tussen de Arabisch-Islamitische en de Europese wereld. Venetiaanse kooplieden verkenden de gebieden rond de Middellandse zee. Nederzettingen van kooplieden en ambachtslieden ontworstelden zich aan macht en gezag van adel en geestelijkheid. Stadslucht maakte vrij. Vrije burgers kozen hun schout en schepenen. Vrijheid gloorde. Cultuurcontact met de Arabisch-Islamitische wereld bracht de Europese wereld terug bij haar antieke bronnen; een Renaissance volgde. De Renaissance-mens weigerde onmondigheid en wenste zichzelf en zijn omgeving te doorgronden. Individualiteit kreeg gestalte. De natuurwetenschappen gingen een uitzonderlijke rol spelen in de ontplooiing van de Europese wereld. De Verlichting brak door; veranderingsgezindheid en vooruitgangsoptimisme vloeiden samen. Technologie werd de motor voor ontwikkeling. Ontwikkeling, de derde intrinsieke waarde van de westerse wereld, kreeg haar fundamentele impuls ten tijde van het modern kapitalisme. Ontwikkeling werd een synoniem voor groei, progressie, evolutie, en niet in de laatste plaats voor een onbelemmerde toename van materiele welvaart.

Drie culturele kernwaarden vormen, in een nauwelijks te doorgronden wisselwerking, de culturele grondtonen van de westerse wereld en daarmee van onze samenleving. Natuurwetenschappen en technologie zijn dominant. Sociaal kapitalisme maakt massaproductie en massaconsumptie mogelijk. Democratisering van de luxe wordt gekoppeld aan een systeem van gemeenschapsvoorzieningen. Politieke besluitvorming vindt plaats op basis van democratische principes. In een lang historisch proces zijn vrijheid, individualiteit en ontwikkeling, als culturele kernwaarden, richtinggevend en richtingbepalend geworden voor onze levensstijl en voor onze kijk op de wereld. En dat zijn ze nog steeds.

Onze onderwijsconceptie wordt vanuit deze waarden gevoed. Onderwijs staat, in de westerse samenleving, in het bijzonder in dienst van ontwikkeling. 'Wat worden' prevaleert boven 'iemand worden'. Kennisverwerving, kennisverbreding, kennisverdieping en kennisdistributie zijn de voorwaarden voor het instandhouden en continueren van onze wijze van samenleven. Onderwijs is in de westerse samenleving in belangrijke mate gericht op individuele ontplooiing ter voorbereiding op een positie in een gecompliceerde, gedifferentieerde en gespecialiseerde arbeidsmarkt. Ons onderwijs staat voornamelijk in dienst van het verschaffen van een baan, inkomen en maatschappelijk prestige. Bovenaan in onze hiërarchie van onderwijsfuncties staat de allocatieve functie, op de

voet gevolgd door de innovatieve functie. Innovatie in de breedte en de diepte draagt immers bij tot de opleiding van goed toegeruste mensen, die een waarborg vormen voor het uitbouwen van een democratische samenleving met een relatief hoog niveau van materiele welvaart. Identificatie en integratie zijn in deze hiërarchie ondergeschikt aan allocatie en innovatie.

Krachtenveld

Onderwijs verandert als de tijdgeest kantelt. Het formuleren van gedachten over de richting van culturele dynamiek stuit op de onvoorspelbaarheid van de werking van dit krachtenveld. Een benadering is slechts mogelijk door het extrapoleren van in gang gezette processen en vanuit een kritische en beheerste inschatting van het effect van reeds aanwezige richtinggevende trends.

Naar het zich laat aanzien zal de collectiviserende verzorgingssamenleving zich ontwikkelen tot een individualiserende, commercialiserende, cultureel gedifferentieerde en verburgerlijkte ontplooiingssamenleving. Vereenzaming en onthechting dreigen. Nu al is bij opvoeders pedagogische onmacht zichtbaar, in het bijzonder daar waar opvoedingsideeën en opvoedingsidealen botsen als gevolg van culturele diversiteit. Toenemende vergrijzing en ontgroening vragen bij de ontwikkeling van talenten een optimalisering van gelijkwaardigheid der ongelijken. Weten en begrijpen moeten in harmonie worden gebracht met kunnen en doen. Globalisering eist, naast het leggen van een zinvol verband tussen verleden, heden en toekomst, het kennisnemen van het eigentijdse eigene en het eigentijdse andere, bovenal een oriëntatie van jeugdigen op waarden die richtinggevend zijn voor hun identiteit.

Verkenning van aard en inhoud van toekomstige onderwijsfuncties

Identificatie

Ons onderwijs vindt een voedingsbodem in onze culturele kernwaarden: vrijheid, individualiteit en ontwikkeling. Individualiteit als cultuurbeginsel dreigt in haar netwerkrelatie met gemeenschappelijkheid en gelijkwaardigheid terrein te verliezen aan individualisme en anonimisering. Ons vrijheidsbeginsel, ingekapseld in gebondenheid en verantwoordelijkheid, wordt hier en daar opgerekt. Ontwikkeling raakt steeds meer aan de flexibele grenzen van ons ecosysteem.

Onze samenleving wordt geconfronteerd met een veranderende rolverdeling tussen de seksen, wijzigingen in de ouder-kind- en familierelaties, en instabiele tendensen in intermenselijke verhoudingen. Financiële onafhankelijkheid, verlaging van de meerderjarigheidsgrens, maatschappelijke volwassenheid zonder economische grondslag, beïnvloeden de positie van jeugdigen. Toenemende sociale en ruimtelijke mobiliteit bevordert het aangaan van vele en veelsoortige contacten. Het gezin, als plek van vertrouwde veiligheid en geborgenheid, verzwakt. Adolescenten verliezen in een discontinue samenleving hun houvast.

Dit geldt temeer daar waar jeugdigen zich, op het grensvlak van twee culturen, staande moeten houden.

De Europese geschiedenis onderstreept het levensbelang van individuele democratische grondrechten. Maar ook democratisch denken en handelen dient te worden geleerd en ervaren. Verantwoordelijk te worden gesteld voor eigen daden is een niet te onderschatten ervaringsfeit. Het kritisch filteren van informatie en zelfstandig vormen van een mening ontwikkelen zich al doende.

Via aard en inhoud van de identificatieve functie kunnen de waarde en de waarden van het culturele erfgoed worden overgedragen en ervaren. Ook de confrontatie met het verleden, met het eigentijdse eigene en het eigentijdse andere kan daartoe bijdragen. De hechting met de cultuur waarvan men deel uitmaakt wordt op deze wijze verstevigd, terwijl de relativiteit van het eigene wordt benadrukt. In de identificatieve onderwijsfunctie wordt de vormende taak van het onderwijs zichtbaar. Daarbij rijst de vraag in hoeverre de huidige, betrekkelijk strikte scheiding tussen de opvoeding als een primaire verantwoordelijkheid van ouders en het geven van onderwijs als een primaire taak van de school in de toekomst moet worden gehandhaafd.

Allocatie

Alleen goed opgeleide en toegeruste burgers kunnen zich staande houden in een individualiserende, commercialiserende, cultureel gedifferentieerde en globaliserende wereld. Zij vormen de waarborg voor de continuïteit van onze samenleving met een relatief hoog niveau van welvaart en welzijn. Ook in de toekomst zal de allocatieve onderwijsfunctie een belangrijke rol spelen. Maar een accentuering daarvan mag onderwijs niet verengen tot een computergestuurd georganiseerd produceren en consumeren van kunde en vaardigheden en het verkopen daarvan aan calculerende onderwijsconsumenten, ter voorbereiding op een snelle en doeltreffende arbeidsmarktparticipatie. Onderwijs vindt immers plaats in levensfase van experimenterend gedrag. Begeleiding naar volwassenheid is essentieel. Scholing en begeleiding dienen hand in hand te gaan. Onderwijs volgen impliceert ervaring opdoen, teleurstellingen ondergaan, mogelijkheden ontdekken en beperkingen inzien. Daarom mag onderwijs niet verzakelijken, niet ontmenselijken. Onderwijs, als een ontmoetingsplaats voor kinderen en jeugdigen, adolescenten en jongvolwassenen, moet oog hebben voor de specifieke behoeften van deze leeftijdsgroepen en voor de levensfase waarin zij zich bevinden. Daarbij zal een samenleving, die een hoog niveau van materiële welvaart verlangt, eisen moeten stellen. Kwaliteit wordt niet bereikt door het kiezen van de weg van de minste weerstand. Leren is een inspannende, tijdrovende en vermoeiende bezigheid.

Of genen en/of het milieu verantwoordelijk zijn voor verschillen in begaafdheid, aanleg, ambitie, leertempo en belangstelling van jeugdigen, is in dit kader niet zo relevant. Het spanningsveld tussen sociale gelijkheid en individuele ontplooiing manifesteert zich in de gelijkwaardigheid der ongelijken. De uitdaging

is enerzijds individuele verschillen in begaafdheid, leertempo, belangstelling, ambitie en aanvangsniveau te honoreren, en anderzijds het belang van de onderlinge samenhang van de samenleving niet te verwaarlozen.

Integratie

De integratieve onderwijsfunctie is gericht op het bevorderen van cohesie in de samenleving. Onze samenleving wordt, behalve met sociaal-economische differentiatie, geconfronteerd met een toenemende intraculturele verscheidenheid. Ons land heeft in 2015 naar schatting circa twee miljoen allochtone inwoners. Door gezinsvorming en gezinshereniging groeit het allochtone deel van onze samenleving relatief snel. In deze cultureel gedifferentieerde groep is de werkloosheid hoger dan gemiddeld en de gezondheidstoestand slechter. Intraculturele verscheidenheid wordt daarmee veelal een achterstandsproblematiek.

De culturele divergentie tussen de Arabisch-Islamitische en de westerse wereld is onmiskenbaar. Gebondenheid en ondeelbaarheid als culturele kernwaarden van de Arabisch-Islamitische wereld, vinden hun basis in de islam. De islam is een openbaringsgodsdienst en naar de opvatting van de moslims de uiteindelijke, volledige en laatste van de goddelijke openbaringen door Mohammed als Profeet en Boodschapper aan de mens getoond en neergelegd in de Koran. De Koran is daarmee de onaantastbare bron van alle kennis en leidt tot een stelsel van rechten en plichten, gebaseerd op de ondeelbaarheid van de mens en zijn schepper, geheiligd door de Koran en gefixeerd in de Shari'a, de heilige islamitische wet. Een scheiding tussen 'kerk en staat', tussen het profane en sacrale leven, is binnen deze opvattingen nauwelijks denkbaar.

In de westerse wereld echter, wordt erkend dat een werkelijkheidsperceptie een product is van menselijke creativiteit. Deze antropocentrische benadering van de werkelijkheid impliceert veranderlijkheid en veranderbaarheid, waarbij de mens als de maat der dingen, als zijn eigen morele scheidsrechter fungeert. In de westerse wereld is wetgeving gericht op een regulering van maatschappelijke behoeften en wordt door democratische gekozen wetgevende organen regelmatig aangepast aan gewijzigde opvattingen en behoeften.

Deze tegenstrijdigheid van culturele kernwaarden manifesteert zich ook in verschillen van inzicht over opvoedingideal en rol en taak van het onderwijs. De islamitische wet houdt in de eerste plaats de ouders verantwoordelijk voor de opvoeding van hun kinderen; opvoeding met de godsdienst als bron. Gezin en familie bieden het kader voor een sociale en psychologische zekerheid. Bloed- en aanverwantschap benadrukken loyaliteit en reciprociteit. Het enculturatieproces is in deze cultuur, ook via het onderwijs, in sterke mate gefocust op identificatie en integratie met als doel het bewaren en bewaken van de continuïteit van de broederschapgedachte van het geloof.

De vraag dient zich aan of in de toekomst blijvende culturele verscheidenheid van interculturele migranten kan samengaan met het optimaliseren van hun mogelijkheden tot een volledige en gelijkwaardige participatie in de andere

culturele omgeving. Ontsnappen uit dit culturele dilemma is slechts mogelijk door het maken van een richtingbepalende keuze.

In onze samenleving zijn de politieke en sociale grondrechten van de individuele leden, zoals gelijkberechtiging en evenwaardigheid, als rechtsbeginselen voor alle ingezetenen grondwettelijk verankerd. Bovendien dienen komende generaties (autochtonen én allochtonen) te worden gevrijwaard voor een bijkans onoplosbare problematiek van een samenleving met een culturele tweedeling, het gevaar van sociaal-economische en politieke marginalisering, territoriale segregatie en het daarmee verbonden menselijk leed. Daarom verdient uiteindelijk 'culturele reductie' de voorkeur boven 'cultureel respect'. Ongewijfeld zal in het contact der culturen een uitwisseling van cultuurelementen plaatsvinden. Dat kan een samenleving verrijken en onvermoede perspectieven openen. Het is echter niet te verwachten dat daardoor de intrinsieke culturele waarden van onze samenleving fundamenteel veranderd zullen worden. Mensen met een niet-westerse culturele achtergrond die zich hier blijvend moeten/willen vestigen, zullen zich geleidelijk vertrouwd moeten maken met westerse culturele kernwaarden en van daaruit hun gedrag en handelen, hun denken en doen laten leiden. Aard en inhoud van de integratieve onderwijsfunctie zal in de toekomst 'monocultureel' dienen te zijn.

Innovatie

De identificatieve, allocatieve en integratieve onderwijsfunctie leggen het fundament voor een onderwijsconceptie. De innovatieve functie is additioneel, omdat hiermee kan worden ingespeeld op veranderingen die zich in de toekomst zullen aandienen. De innovatieve functie maakt een onderwijsconceptie flexibel. Immers, in de eerste helft van de 21ste eeuw, zullen ten aanzien van het onderwijs ongetwijfeld wensen en verlangens worden geformuleerd, die samenhangen met de Europese eenwording.

Conclusie

Deze verkenning van het krachtenveld en aard en inhoud van de vier onderwijsfuncties, leidt tot de conclusie dat onze onderwijsconceptie van de toekomst gebaat zou zijn bij een hechte verankering met de culturele kernwaarden van de westerse wereld. Vrijheid in gebondenheid en verantwoordelijkheid en individualiteit in gemeenschapszin, dienen te resulteren in gelijkwaardigheid en democratisch handelen, en in tolerantie in pluriformiteit. Een herschikking van de huidige hiërarchie van de onderwijsfuncties is daarbij onontkoombaar.

In streefdoelen, structuur en inhoud dient tegemoet te worden gekomen aan de gelijkwaardigheid der ongelijken, door recht te doen aan individuele verschillen in aanleg, begaafdheid, ambitie en belangstelling, zonder de noodzakelijke sociale cohesie uit het oog te verliezen.

Tegenstrijdigheden in culturele kernwaarden en onderwijsconcepties in de

multiculturele samenleving kunnen worden overwonnen, door een richtingbepalende keuze voor monocultureel onderwijs, waarbij openbaar en bijzonder onderwijs geleidelijk ineen zouden kunnen vloeien tot vormen van algemeen funderend onderwijs, de strikte scheiding tussen onderwijs en opvoeding wordt verlaten en scholing, vorming en begeleiding naar volwassenheid worden geïntegreerd met jeugdzorg, jeugdgezondheidszorg en opvoedingsondersteuning.

Onderwijs: hoe en wat?

Onderwijsfuncties krijgen vorm in een onderwijskundige structuur, in een pedagogisch-didactisch klimaat, en kristalliseren uit in een onderwijsleerproces en een curriculum. De onderwijskundige structuur moet aansluiten bij de dominerende levensfasen van de jeugdigen en dient slechts enkele, zo naadloos mogelijk verlopende scharniermomenten te kennen, opdat de overgang van het democratische naar het meritocratische beginsel soepel verloopt. Het pedagogisch-didactische klimaat vraagt dat elke onderwijsvorm een ontmoetingsplaats is van onderwijsgevend en onderwijsontvangend, waar rechten en plichten gelden, maar niet met het absolute en onontkoombare karakter van de maatschappij.

De eerste onderwijsfase, het pre-algemeen funderend onderwijs, is bestemd voor twee- tot zesjarigen. Naast zorg, geborgenheid en leren spelen, kan in deze fase een sociaal-culturele harmonisering worden nagestreefd, eventueel dreigende taalachterstand worden voorkomen, en kinderopvang ten behoeve van werkende ouders worden gerealiseerd. Het curriculum voor deze kleintjes beweegt zich rond thema's als 'spelend leren en leren spelen'.

De tweede onderwijsfase bestrijkt de uiterst belangrijke levensfase van zes- tot vijftienjarigen. In dit algemeen funderend onderwijs gaan geborgenheid en veiligheid samen met gedifferentieerde kennisoverdracht, begeleiding en vorming, met het doel elke leerling, ongeacht sociaal-economische of sociaal-culturele achtergrond, een educatie te bieden, die recht doet aan haar/zijn begaafdheid, belangstelling en karakter. Met behulp van een goed leerlingenvolgsysteem wordt in een periode van acht jaren een vorm van zelfdeterminatie naar 'denkers en doeners' ontwikkeld. Door het Cito ontwikkelde toetsen veranderen van eindtoetsen in diagnostiserende toetsen. Deze 'school van de toekomst' combineert kennisoverdracht, huiswerk- en sociaal-psychologische begeleiding, remedial teaching, gezondheidszorg met buitenschoolse opvang en biedt de ouders, naast medezeggenschap, medeverantwoordelijkheid, waar nodig opvoedingsondersteuning.

Dit algemeen funderend onderwijs zal in de meeste gevallen een voorbereidend karakter hebben en een gedifferentieerde uitstroom kennen naar de derde fase in deze onderwijsstructuur. In sommige gevallen zal deze fase afsluitend (moeten) zijn. Deze leerlingen krijgen de beschikking over een aantal vouchers, waarmee in een latere levensfase bij- en nascholing kan worden verkregen. Het curriculum heeft, in deze onderwijsfase, een sterk longitudinaal karakter, waar-

bij de verschillende 'educatieve gebieden' worden gerangschikt rond één centraal thema: de mens in zijn relatie tot de medemens, materie en milieu in een tijd-ruimtelijk perspectief. Dit curriculum, met een sterk modulair karakter, kan worden ontwikkeld door een nationaal instituut voor leerstofontwikkeling.

De derde onderwijsfase is een gedifferentieerd intellectueel en manueel scholings- en vormingsproces van vijftien- tot negentienjarigen. In dit post-algemeen funderend onderwijs wordt het meritocratische karakter van het onderwijsaanbod benadrukt en gericht op het behalen van een van overheidswege gewaarborgd en waardevast diploma. Een deugdelijk en eisenstellend onderwijsaanbod, in een sfeer van kwaliteit, stijl en orde, in een context van cultuur-overdracht en persoonlijkheidsvorming, vraagt van de docenten een hoge mate van professionaliteit.

De vierde fase van deze formele onderwijsstructuur is bestemd voor de jong volwassenen van negentien tot circa drieëntwintig jaar, die zich zelfstandig voorbereiden op een positie op de arbeidsmarkt via een in tijd, tempo en niveau gedifferentieerd stelsel van wetenschappelijk en meer beroepsgericht hoger onderwijs. De curricula in deze vierde fase kennen een onderscheid tussen een kwalitatief hoogwaardig onderwijsaanbod in het hoger beroepsonderwijs en een universitair curriculum, waarin wetenschappelijk onderwijs en wetenschappelijk onderzoek samenvloeien.

Het formuleren van een onderwijsconceptie voor de wereld van morgen is relatief eenvoudig. Het realiseren daarvan, vraagt in een open samenleving als de onze, een cultureel transformatieproces, en gezien het gecompliceerde en controversiële karakter, een brede maatschappelijke gedachtewisseling.